

Дифференциация / Н. Луман ; пер. с нем. Б. Скура-това. – М. : Логос, 2006. – 320 с.; Луман Н. Самоописания / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновского, Б. Скуратова, К. Тимофеевой. – М. : Логос, ИТДГК «Гнозис», 2009. – 320 с.

21. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів : ЛДУ ім. Ів.Франка, 1999. – 224 с.

Космина В. Г. Единство теории и метода в цивилизационном анализе всемирной истории

В статье рассматриваются методологические проблемы современных цивилизационных исследований. Автор акцентирует внимание на принципе единства теории и метода как требовании постнеклассической науки.

Ключевые слова: теория, метод, всемирная история, цивилизационный анализ.

Kosmyna V. G. The unity of theory and method in civilizational analysis of the world history

The article analyzes the methodological problems of modern civilizational studies. The author focuses on the principle of unity of theory and method as a requirement of postnonclassical science.

Keywords: theory, method, world history, civilizational analysis.

УДК: 94:323.11(477)

Ю. О. Каганов

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І РАДЯНСЬКА ІДЕОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена теоретичному та історіографічному аналізу феноменів національної ідентичності і радянської ідеології. Постулюється проблема впливу радянської ідеології на процеси формування української національної ідентичності у другій половині ХХ ст. та перспективні шляхи її вивчення. Акцентується увага на співвідношенні офіційної (радянської, політичної) і національної (громадянської, етнічної) ідентичностей в умовах радянської ідеологічної політики.

Ключові слова: національна ідентичність, ідеологія, агітація, пропаганда, мовний дискурс.

Сучасна гуманітаристика значну увагу приділяє концепту національної ідентичності, тобто самовизначення особи у національному контексті, усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, історичної пам'яті, культурної спадщини тощо.

У нинішніх українських реаліях національна ідентичність вирізняється амбівалентністю, суттєвими регіональними відмінностями, що виявляються у сприйнятті певних історичних подій, постатей, символіки, мови тощо. Названі протиріччя неодноразово використовувались різними політичними силами для досягнення власних цілей, наслідком чого стала поява у суспільстві певних сумнівів щодо єдності української нації та доречності збереження цілісності держави у майбутньому.

Історичний аналіз причин цього явища неодмінно потребує звернення до витоків формування такої несприятливої чи загрозливої (за різними оцінками) ситуації і, зокрема, до феномену радянської ідеології.

Популярна в радянський період тематика ідеологічної пропаганди та агітації, що була інституційована у спеціальні навчальні курси, освітні заклади, нині не є предметом особливої уваги науковців. У той же час довготривалий ефект радянської пропаганди відчуває на собі суспільство незалежної України, що ускладнює формування політичної української нації.

Як відомо, за радянських часів у суспільствознавстві проблематика національної ідентичності і дотичні до неї питання націотворення і націогенези знаходилися під тінню звинувачень у буржуазному націоналізмі, трактувались виключно як "нездатність спроб сучасної буржуазної філософії використати категорію... в ідеологічній боротьбі". Антинауковість підходів поєднувалась з повним відривом від досягнень західної історіографії цих феноменів. Натомість на теоретичному рівні проблемам національної ідентичності присвячено велику кількість наукових досліджень на Заході. Вагомий внесок у розробку цієї проблематики внесли культурантропологи (так, Дж. Мид висловив ідею про соціальну природу ідентичності, К. Леві-Стросс говорив про важливість проблеми кризи ідентичності), психологи, представники психоаналітичної філософії.

Класичними є твори Ентоні Сміта, Карла Дейча, Ернеста Геллнера, Еріка Гобсбаума, що з позицій теорії модернізації розглядають різні аспекти націогенези.

Г. Касьянов, Я. Грицак, Б. Кравченко здійснили спроби екстраполяції концепцій названих авторів на український ґрунт. Суттєвим проектом у цьому руслі став спеціальний випуск видання «Україна модерна» (2007 р.), присвячений ідентичностям мешканців Львова і Донецька.

У цілому питання національної ідентичності в українській історіографії розглядаються здебільшого у соціологічному та політологічному плані (П. Гнатенко, М. Бузький, В. Павленко, М. Обушний,

Г. Палій). У руслі етнодержавознавства ці аспекти розробляють співробітники Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: Ю.Левенець, Л.Кармазіна, О.Майборода, Ф.Рудич, В.Солдатенко, О.Рафальський, Л.Шляр, Л.Нагорна. Радянську модель історичної пам'яті сталінського часу та російсько-українські стосунки у цьому контексті відтворює С. Єскельчик.

Віддаючи належне теоретичній і практичній значущості попереднього наукового доробку, слід визнати, що проблема впливу радянської ідеології на процеси формування української національної ідентичності на різних етапах існування радянської України потребує широкомасштабного історичного осмислення і поглиблення дослідницького інструментарію, особливо враховуючи міждисциплінарність проблематики.

У рамках представленої наукової розвідки порушимо питання про сутність концептів національної ідентичності і радянської ідеології, а також спробуємо намітити штрихи їх взаємозв'язку і впливу в контексті історії України радянської повоєнної доби.

У широкому контексті під національною ідентичністю розуміють індивідуальне й колективне відчуття належності до певної національної спільноти, ототожнення з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами.

Важливе значення має те, що основа будь-яких ідеологічних конструкцій прихована від її носіїв, а самим ідеологічним уявленням, що виражають приватний (корпоративний) інтерес, надають всезагальний характер. Таку думку формулює Н. Луман: "опора всякої ідеології, – пише він, – складається насамперед з некомуніцированості проблеми, з якою ідеологія пов'язана, у зашифровці того, що її надихає, у невидимості її вихідного пункту" [1, с.199].

Багатьма науковцями підкреслюється символічна природа ідеології. Англійський дослідник Дж. Томпсон у своїй відомій роботі "Ідеологія й сучасна культура" [2] ідеологію в широкому значенні визначає як "змісти на службі у влади". Відповідно, вивчення ідеології вимагає насамперед дослідження тих способів, за допомогою яких змісти створюються й передаються символічними формами, починаючи від повсякденних лінгвістичних висловлювань і закінчуючи складними образами й текстами [3, с.68].

Одним з питань є співвідношення національної (національно-громадянської) і державної (політичної) ідентичності. Ці явища взаємозалежні, але не тотожні. Визначаючи поняття державної ідентичності, група соціологів під керівництвом Л. Дробіжевої наголошує: "державна ідентичність формується... волею лідера, політичною елітою через засоби освіти, ЗМІ, символи й знаки, що впливають на суспільну свідомість і закріплюються в офіційних документах" [4]. У їхньому трактуванні державна ідентичність припускає лояльність і самоототожнення більшості з певним набором символів, що відповідають загальному вектору державної політики. У цьому плані вплив державної ідентичності на повсякденні практики буде проявлятися лише в найзагальнішому виді, і цілком імовірно, що подібний вплив обмежується декларацією власної приналежності до тієї або іншої держави. Національна ж ідентичність має більше навантаження, тому що включає "не тільки лояльність державі, але й ототожнення із громадянами країни, уявлення про цю спільність, солідарність, відповідальність за долю країни й почуття, пережиті людьми (гордість, образи, розчарування, песимізм або ентузіазм)" [5, с.69].

Насильницьке впровадження ідеології, або так звана індоктринація, посилює політичну напруженість у суспільстві. Більше того, вона може привести до змін психіки людини, оскільки, як пише австрійський вчений К. Лоренц, коли "доктрина стає всеохоплюючою релігією, всі суперечні їй факти ігноруються, заперечуються або витісняються в підсвідомість. І людина, що витісняє ці факти, чинить маніакальний опір всім спробам знову довести витиснуті факти до свідомості" [6].

Ці функції політичної ідеології виконують завдяки двом властивостям – претензії на тотальну значимість (глобальність) і нормативності. Будь-яка політична ідеологія прагне придушити інші ідеології, заявити про своє велике покликання змінити мир і використовувати все в ім'я реалізації висунутої ідеї. Пропонована конкретною ідеологією інтерпретація вимагає відданості з боку її прихильників цінностям і нормам, які вона культивує.

Українська дослідниця Антоніна Колодій виділяє як цілісну наукову категорію «радянських людей», називаючи цей шлях соціально-етнічної самоідентифікації «екзотичним».

«Радянська ідентичність» заснована на політичній та ідеологічній ідентифікації, яка в умовах антинаціональної пропаганди заміняла частині громадян СРСР національну ідентичність. В основному вона охоплювала «денаціоналізоване» населення, що відірвалось від своєї малої батьківщини і від своєї культурної групи, сприйнявши політико-ідеологічну ідентичність як основну. А. Колодій на підставі даних соціологічних опитувань, проведених Центром "Социс" у липні 2000 р., склала соціальний портрет цієї групи людей за критеріями географічного розселення, демографічних показників, рівня освіти і соціального статусу, релігійності, політичної самоідентифікації, рівня патріотизму тощо [7].

Вчені визначають типові риси, що характерні для «homo sovieticus». Так, політолог В. Землюк вважає, що переважній більшості українців радянської доби в узагальненому вигляді, хоч і різною

мірою, були притаманні такі типові риси: майже повна відсутність самоусвідомлення себе суб'єктом історії, господарем власної долі; політичний нігілізм; меншовартісність; конформізм; маргіальність; абсентеїзм (байдуже ставлення до своїх громадсько-політичних прав); амбівалентність (розщеплення особистості, двоїстість); безапеляційний послух владі і начальству; життя за принципами "моя хата скраю...", "тихіше їдеш – далі будеш" і т.п.; патерналізм; низький рівень політичної культури, політична обмеженість. Значній частині населення була притаманна соціальна апатія, пасивність, пристосуванство, ставлення до політичних дій як до формальних ритуалів, правовий нігілізм [8, с.110].

Певну парадоксальність "homo sovieticus" українська дослідниця Л. Нагорна вбачає у тому, що "радянська людина" звикла діставати всі матеріальні блага від держави і тому ідентифікувала себе з нею навіть тоді, коли інтуїція і здоровий глузд мали, здавалося б, штовхати її на шлях опору" [9, с.134].

Соціологічні дані на конкретному емпіричному матеріалі демонструють, що комуністична («радянська») ідентичність стала заміником національної ідентичності в тих регіонах, де цю ідентичність було втрачено, де виник певний вакуум. Там, де люди пам'ятають про свої корені, дотримуються національних звичаїв, мають національну культуру (нехай навіть побутову), вони незалежно від політичних орієнтацій не зраджують своїй національній ідентичності [7, с.183].

Соціологічні дослідження показують, що для цієї групи людей, які є носіями радянської ідентичності, стійкими є такі показники: російська мова як мова переважного спілкування (72%), значний відсоток незгодних з твердженням про позитивне значення розпаду СРСР для України (73%) [7, с.186-187].

Складним питанням є проблема взаємозв'язку між радянською ідеологією та формуванням української національної ідентичності. Очевидно, що просту констатацію того факту, що радянська ідеологія вихлостила і знищила національну ідентичність в Україні, навряд чи можна вважати історично справедливою і є суттєвим спрощенням процесу.

На наш погляд, твердження про тотальність і всеохопність радянської ідеології прямо не корелює з тезою про досягнення нею цілей ліквідації національного субстрату.

Насадження радянської ідеології, як і будь-якої іншої тоталітарної ідеології, було спрямоване на нівелювання критичного мислення громадян, однак для частини населення ефект виявився протилежним і втілювався у формування цілого шару контркультури – від політичних анекдотів «на кухнях» (у «доперебудовчий» період) до проявів активного дисидентства (мітинги, демонстрації, утворення громадських організацій) за правління М. Горбачова.

У цьому контексті методологічно значущим є висновок, якого доходить Л. Нагорна на прикладі української історії радянського періоду, що пануючі у 70–80-х рр. на Заході уявлення про руйнацію примордіальних чинників під впливом дії уніфікуючих структур можуть бути оманливими. Досвід України довів, що терор, депортації, концентраційні табори так само безсилі у боротьбі проти носіїв національної ідеї, як і безпрецедентні за своїми масштабами засоби психологічної та ідеологічної обробки [9, с.146]. Таким чином, попри величезні зусилля радянської ідеології, не відбулося повного витіснення із суспільної свідомості основоположних національних цінностей, традиційних звичок і норм поведінки.

Що ж стосується ефективності радянської пропаганди та агітації, відданості радянським формальним інститутам, то з філософської точки зору це можна пояснити гайдегерівським екзистенціалізмом розуміння природи належності і принципу бути разом. Потреба бути разом, потреба належати зумовлюється стурбованістю, яку індивід переживає, коли відчуває загрозу бути поза рамками, у примітивній самостійності, небезпеченим. І саме стурбованість утворює базу ідентичності, спонукає до належності [10, с.255].

Визначати роль ідеології як поштовху до посилення опозиційних настроїв слід у тому сенсі, що дедалі чіткіше проявлялась відмінність між соціальними реаліями і декларативними закликами і гаслами радянської влади. Ця відмінність з часом, коли в населення психологічно закінчувався ресурс очікувань (наприклад, про настання золотого віку – суспільства всезагальної рівності, комунізму до 1980 р.), породжувала відчуття суцільного фальшу.

У рамках історичної антропології переконливо доведена відносна самостійність двох ідеологій – "писаної", що твориться інтелігенцією, і "неписаної", що має ходіння в масах.

Це теоретичне положення можна екстраполювати й на історію радянського суспільства. Наприклад, немає підстав ототожнювати офіційну комуністичну ідеологію з тим комплексом ідей, які розділялися "народом" і визначали поведінку більшості населення.

Ідеологію "радянської людини" не можна вважати лише примітивізованою марксистсько-ленінською ідеологією. Проблема двох ідеологій вирішується в цьому випадку як проблема невідповідності офіційного і неофіційного, що було характерно і для "верхів", і для "низів" радянського суспільства. Така бінарність може вважатися властивою для будь-якої соціокультурної системи і епохи, але саме в радянському суспільстві двозначність стає тотальною, нічим не обмеженою [11, с.15].

На думку відомого вітчизняного соціолога І.М.Попової, соціалістичні ідеї, трансльовані комуністичною партією, трансформувалися повсякденною свідомістю й сприймалися відповідно до тих “первинних” уявлень, які формувалися в процесі безпосередньої життєдіяльності [12, с.12].

Поняття “соціалізм”, як і поняття “демократія”, функціонували в повсякденній свідомості як терміни, що мають різні, часом протилежні змісти. Уже в перші роки “перебудови” набула поширення ідея ринку, що не була вкорінена в повсякденній свідомості, але вона досить органічно стикувалася з такими поняттями, як “соціалізм із людським обличчям”, “гуманний соціалізм” і т.д.

Домінували позиції: “створення умов для гармонійного розвитку особистості”, “соціальна справедливість”, “гарантована зайнятість”, “розподіл по праці”. Ці “характеристики соціалізму” цілком вписувалися й у так звану “ринкову ідеологію”, яку населення не ототожнювало з капіталізмом. “Капіталізм” же як ідеологія не утвердився в повсякденній свідомості.

Таким чином, навіть поверховий аналіз історії України радянської доби засвідчує подвійний характер ідентичності, що формувалася у суспільстві. У спрощеному дихотомічному вигляді можна визначити дві її форми: офіційна (радянська, політична) і національна (етнічна). Л.Нагорна баланс цих ідентичностей називає “дисперсною сумішшю”. У кожному конкретному регіоні була різна їхня пропорція, в одних – більша “радянська” складова, в інших – етнічна. У ряді випадків була значна складова регіональної ідентичності, наприклад, у Донбасі, Галичині.

Крім вищезазваної бінарності ідентичності за радянських часів дослідники вказують і на розбіжності між офіційними моделями ідентичності та практикою професійних утверджень цінностей, що в останні роки “перебудови” набували й анекдотичних форм. Яскравим прикладом, на який вказує вітчизняний дослідник О.Білий, є той факт, що перші великі прибутки, що їх одержували комсомольські ватажки у дозволених реформуванням кооперативах були отримані за рахунок прокату порнофільмів у клубах та кінотеатрах. Дозвіл на контрабанду та прокат фільмів добувався завдяки горизонтальним і вертикальним зв’язкам, через важелі неформальних інститутів [10, с.254].

Дослідження будь-якого багатопланового феномену потребує від дослідника залучення класифікаційних схем. Наведемо одну з таких, запропонованих іспанським соціологом М. Кастельсом, який виділяє три види конструювання ідентичностей:

– легітимізуючі ідентичності, що встановлюються домінуючими інститутами для розширення свого панування;

– ідентичності опору, сформовані тими акторами, які перебувають у стисненому або стигматизованому становищі, для боротьби й виживання;

– проектні ідентичності – будуються для конструювання й видозміни вже існуючих ідентичностей. У цьому випадку ідентичність стає проектом кращого життя, в його рамках декларуються нові цінності [13].

Застосування цієї схеми, що має перспективну пізнавальну цінність, демонструє належність радянської ідеології до першого типу даної класифікації, в той же час, на наш погляд, “перебудовчі” процеси на порядок денний висунули т.зв. проектну ідентичність – ідею відродження національної, автентичної ідентичності, що набувала ознак демократичних та європейських цінностей. Саме ці гасла зустрічаються найбільш часто в програмних документах неформальних організацій кінця 80-х рр. XX ст.

Вивчення впливу ідеології на процеси формування ідентичності та з’ясування характеру цієї ідентичності в умовах української радянської державності потребує як синтетичного підходу, так і аналізу конкретних структур і складових ідентичності, зокрема історичної пам’яті, мови, етноконфесійного чинника, етичних норм, ментальності, соціальної психології тощо. В рамках даної наукової розвідки намітимо штрихи взаємодії ідеології з одним з важливих націотворчих чинників – мовою, яка серед істориків часом залишається незаслужено малодослідженим феноменом.

Після 1917 р. виникла особлива мова, мова радянського офіціозу, радянської пропаганди. Відомо, що нова реальність породжує нові слова, і цей процес закономірний, коли відбувається природним шляхом. Однак радянська влада, за допомогою новояза прагнула впровадити у масову свідомість офіційної ідеології.

Слід зазначити, що в ідеології, у громадській думці досить часто фігурує певний набір соціальних істин, що виступають у ролі шаблонів, стереотипів, ілюзій і міфів. Вони полегшують людям сприйняття дійсності, як би надаючи готові рецепти для вирішення складних задач, що стоять перед суспільством.

Для тоталітарної влади особливо важливо породжувати ідеологічні тексти, адже вони піддають народ масованому психологічному впливу, прифранбовуючи реальність.

Однією з основних функцій мови при такому підході – функція предписання. Ці тексти часто являють собою соціальні міфи, в яких бажане видається за дійсне. Людина за допомогою соціальних міфів ніби стає володарем великої істини, яку ще не осягли інші народи. Ілюзії не потребують доведень, вони викладаються у найбільш простій і доступній формі. Від частого повторення стаючи

стереотипами мас, сприяють формуванню фанатизму (наприклад, гасло “марксизм-ленинизм учит, а жизнь подтверждает”).

Міфотворчість, у свою чергу, сприяє появі гасел, що навязують свій спосіб осмислення світу (“мы наш, мы новый мир построим”, “мы рождены, чтоб сказку сделать былью”). За допомогою таких мовних маніпуляцій влада намагалась скеровувати маси у потрібному напрямі. В ідеологічних текстах люди знаходять відбиття своїх мрій, обґрунтованість своїх устремлінь, виправданість того життя, яким доводиться жити.

Свідченням вагомості радянського мовного-ідеологічного дискурсу є поява у 2004 р. в Росії спеціального тлумачного словника ідеологічних і політичних термінів радянського періоду [14].

У різні періоди радянської історії ті чи інші гасла ставали керівництвом до дії, слугували психологічним фактором навіювання цінностей, які продукувала влада. Здебільшого створювалась ілюзія причетності пересічної людини до великих звершень і демонстрація турботи партії про народ (“народ и партия едины”, “ум, честь и совесть нашей эпохи”, “партия – наш рулевой”, “вечно живое учение ленинизма”, “дело Ленина-Сталина непобедимо”, “Ленин живет всех живых”) або досягнення народного господарства (“кукуруза – царица полей”, “смычка города и деревни”). Чималою групою слів і гасел радянського новоязу становили вислови, спрямовані на формування образу ворогів народу, як зовнішніх (“міжнародні імперіалісти”, “акули імперіалізму”, “реваншисти”, “гнобителі трудящих”, “зовнішня загроза”), так і внутрішніх (“куркулі”, “саботажники”, “гнила інтелігенція”, “українські буржуазні націоналісти”, “бандерівці”, “неформали”) або порушників радянської трудової дисципліни чи закону (“отщепенец”, “поставить на вид с занесением в личное дело”, “несун”, “летун”, “лес рубят – щепки летят”, “лагерная пыль”, та ін.).

Широке розповсюдження гасел пов'язане з тим, що вони не передбачають дискусій, близькі пророцтвам, що проповідують певну вічну істину (“весь советский народ как один человек даст отпор”, “все на борьбу с...”, “за чистоту марксизма-ленинизма”, “долой нытиков, маловеров и дезорганизаторов”, “да здравствует победоносное строительство социализма”).

Засоби масової комунікації, вся система освіти були вибудовані таким чином, щоб впроваджувати цей новояз у масову свідомість і маніпулювати ним відповідно до потреб радянської влади. Фактично, можна вести мову про характер взаємодії політичної мови і соціальної дійсності.

Разом з тим примітно, що процес словотворення відбувався паралельно – і з боку влади, і в середовищі простого народу. За словами Б. Сарнова, в радянський період існував й інший новояз, “як мова протидії офіціозу, як спосіб протистояння партійному мертвословію” [15, с.588] (наприклад, “гебуха”, “за бугром” та ін.).

У теорії соціальної комунікації існує поняття “антипод правди – брехня (фальш)”, що проявляється в трьох різновидах: омана (комунікант вірить у реальність існування чогось, але помиляється, а відтак говорить неправду, зовсім цього не бажаючи); напівправда (повідомлення, яке поєднує правильні й спотворені повідомлення через обмеженість знання, неповноту володіння ситуацією, довіру ненадійним джерелам, наприклад, чуткам); брехня (навмисне спотворення інформації). Є ще й ілюзія – добровільний самообман, коли реципієнт погоджується вірити тому, що повідомляє комунікант [16].

Перспективне вивчення феномену радянської ідеології здатне показати різні варіації цих форм фальшу та його вплив на формування ідентичності та психологію людини.

Серед гасел радянського мовного дискурсу всезагальне поширення здобуло гасло про “нову історичну спільність – радянський народ”, виголошене 1961 р. на XXII з'їзді КПРС М. С. Хрущовим. Не вдаючись у даному випадку до історичного аналізу значення цього терміну, зазначимо, що в теоретичному плані справжній зміст ідеологічного штампу добре ілюструє метафора-модель “СРСР як комунальна квартира”, запропонована ще Й. Варейкісом у 1924 р і актуалізована Ю. Сльозкіним у 1994 р. [17].

Привабливість моделі полягає в тому, що, відповідно до такої інтерпретації, кожна “кімната” була “оброблена” згідно зі смаками її мешканців, представляючи своєрідність їх національної культури і мови. Росіяни займали великий і в той же час “позбавлений чітких обрисів простір” в самому центрі квартири, який не зовсім підпадав під визначення кімнати у зв'язку з відсутністю національних атрибутів, не був затребуваний самою “прописаною” в ній нацією і слугував “житловою площею” для величезної кількості невибагливих, але все більш роздратованих з часом пролетаріїв [18, с.360].

З часом “росіяни стали зачіпати своїх сусідів і почали «обробляти» свою частину «комуналки» (яка включала величезну «вітальню», «коридор» і «кухню», де приймалися всі найважливіші рішення) відповідно до своїх уявлень”. Цю метафору можна розвивати далі, говорячи про спори між сусідами і суперечності, що існували в кожній “кімнаті”, про розміри “житлової площі”, про надання додаткових “метрів” [18, с.360].

У багатьох відношеннях метафора “комунальної квартири” недалеко пішла від стандартної ідеологічної метафори радянських часів, що описувала Радянський Союз як “велику родину”, а Росію і Україну як, відповідно, старшого і молодшого брата в цій сім'ї. Показовою у цьому плані є картина,

репродукція якої використана на обкладинці монографії С. Єкельчика "Імперія пам'яті" [19] (ілюстрація А. Резніченка з обкладинки журналу "Україна", 1954 р., №5).

Ця метафора є, звичайно, описовою, а її можливості в методологічному плані обмежені, в тому числі й тим, що вона дає статичну картину, не показуючи змін у політиці влади щодо республік і етнічних груп.

Важливо зазначити, що радянська ідеологія і пропаганда, дозволяючи формувати т.зв. етнографічну ідентичність українців, доклала чималих зусиль до недопущення створення загальноукраїнської ідентичності, штучно нав'язуючи ідею роз'єднаності Східної і Західної України. За словами М. Рябчука, радянська пропаганда зміцнила наднаціональну східнослов'янську ідентичність у більшості українців і білорусів. Головним і безмірно ворожим «іншим» проголошувався не лише зловмисний та лиходійний Захід, а й ті прозахідні українці та білоруси, які еретично відпали від східнослов'янської «умми».

Характерно, як зазначає М. Рябчук, що навіть сьогодні жителі Центральної України почувають більшу соціальну дистанцію до західних українців, ніж до росіян. А жителі Півдня і Сходу вважають не лише "западених", а й жителів Центральної України чужішими за росіян і навіть білорусів (у їхній уяві – повністю зросійщених/радянських, а отже "нормальніших", "своїх") [20, с.388].

Разом з тим, американський історик армянського походження Рональд Суні, розглядаючи проблему формування національної ідентичності за радянських часів, доходить певною мірою парадоксального висновку, що СРСР являв собою утворення, що сприяло не стільки руйнуванню націй, скільки їх формуванню, часто далеко непростим способом. За словами Р. Суні, "в радянській історії багато іронії. Найбільш яскраво вона проявилась в тому, що радикально налаштована соціалістична еліта, взявши на озброєння інтернаціоналістські гасла, що закликали покінчити з буржуазним націоналізмом, у кінцевому випадку, породила на світ ті ж нації всередині політичного простору, яким сама ж і управляла" [21, с.193].

Отже, причинно-наслідковий зв'язок між національною політикою та ідеологією і пропагандою як її складових, з одного боку, та формуванням національної ідентичності, з іншого не є безпосереднім. Заходи, націлені на зниження значимості національної ідентичності в представників етнічних меншин, в тому числі в українців, мали в умовах радянської державності складний, багатовимірний ефект, який потребує всебічного дослідження, адже нав'язана згори радянська ідентичність зберігається досі, хоч держава, що її породила, припинила своє існування.

Порушені у статті питання є лише пунктирами цілого спектра проблем, пов'язаних з протиріччями формування української національної ідентичності в умовах радянської ідеології. Важливими напрямками перспективних наукових пошуків у цій царині є конкретно-історичне наповнення теоретичних схем фактами вітчизняної історії, зокрема щодо освіти і культури; визначення регіональних особливостей процесів; специфіки т.зв. "патрон-клієнтської" моделі російсько-українських взаємин в ідеологічному і національному плані; появи контркультури і опозиційного руху як реакції на ідеологічні виклики; трансформації ролі ідеологічних структур партійно-державного апарату УРСР; вивчення історії європейського досвіду взаємодії ідеології і національної ідентичності тощо.

Джерела та література

1. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества / Н. Луман // Социо-Логос. — М., 1991. — Вып. 1. — С. 194-216.
2. Thompson J.B. Ideology and modern culture: Grif. social theory in the era of mass communication / J.B. Thompson. — Cambridge : Oxford: Polity press, 1990. — 362 p.
3. Гизатова Г.К. Идеология как фактор формирования идентичности / Г.К. Гизатова, О.Г. Иванова // Ученые записки Казанского университета. Сер. Гуманитарные науки. — 2010. — Т. 152. — Кн. 1. — С. 66-73.
4. Дробижева Л.М. Государственная и этническая идентичность: выбор и подвижность / Л.М. Дробижева // Гражданская, этническая и религиозные идентичности в современной России. — М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 2006. — С. 10-30.
5. Дробижева Л.М. Процессы гражданской интеграции в полиэтничном российском обществе / Л.М. Дробижева // Общественные науки и современность. — 2008. — № 2. — С. 68-77.
6. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества / К. Лоренц // <http://igrunov.ru/vin/vchk-vin-discipl/ecology/books/vchk-vin-discipl-ecol-Lorenz.html>
7. Колодій А.Ф. Національний вимір суспільного буття / А.Ф. Колодій. — Львів : Вид-во "Астролябія", 2008. — С. 178-190.
8. Землюк В.П. Політична ідентичність в Україні в період кризи "розвинутого соціалізму" і здобуття державної незалежності: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В.П. Землюк ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослід. ім. І.Ф.Кураса. — К., 2007. — 178 с.
9. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
10. Білий О. Національна ідентичність та проблема її збереження / О. Білий // Український соціум ; за ред. В.С. Крисаченка. — К. : Знання України, 2005. — С. 252-331.

11. Левада Ю.А. Возвращаясь к феномену «человека советского»: проблема методологии анализа / Ю.А. Левада // Экономические и социальные перемены : Мониторинг общественного мнения: Информ. бюллетень. — 1995. — № 6. — С. 14-18.
12. Попова И.М. Повседневные идеологии / И.М. Попова // Социологический журнал. — 1998. — № 3/4. — С. 5-21.
13. Крестинина Е.С. Политическая идентичность как фактор двусторонних отношений: теоретический аспект / Е.С. Крестинина // <http://image-of-russia.livejournal.com/61443.html>
14. Хевеши М.А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода / М. А. Хевеши. — 2-е изд., доп. — М. : Международные отношения, 2004. — 189 с.
15. Сарнов Б. Наш советский новояз. Маленькая энциклопедия реального социализма / Бенедикт Сарнов. — М. : Материк, 2002. — 768 с.
16. Баришполець О. Лжеінформація в комунікаційних процесах / О. Баришполець // Соціальна психологія. — 2007. — Спец. вип. — С. 91-100.
17. Slezkine Yu. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism / Yu. Slezkine // Slavic Review. — 1994. — Vol. 53, No. 2 (Summer). — P. 414-452.
18. Смит Дж. Оценка советской национальной политики: к построению количественной модели / Дж. Смит // Новая имперская история постсоветского пространства (Библиотека журнала "Ab imperio") / Под ред. И.В.Герасимова, С.В. Глебова, А.П.Каплуновского. — Казань : Центр исследований национализма и империи, 2004. — С. 353-372.
19. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик ; авториз. пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак. — К.: Критика, 2008. — 303 с.
20. Рябчук М. "Сяк-так, абияк": двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні / М. Рябчук // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер з нім. — К. : К.І.С., 2011. — С. 381-396.
21. Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз / Р. Суни // Новая имперская история постсоветского пространства (Библиотека журнала "Ab imperio") ; под ред. И.В.Герасимова, С.В. Глебова, А.П.Каплуновского. — Казань : Центр исследований национализма и империи, 2004. — С.163-196.

Каганов Ю.О. Национальная идентичность и советская идеология: проблемы теоретической концептуализации

Статья посвящена теоретическому и историографическому анализу феноменов национальной идентичности и советской идеологии. Постулируется проблема влияния советской идеологии на процессы формирования украинской национальной идентичности во второй половине XX в. и перспективные пути ее изучения. Акцентируется внимание на соотношении официальной (советской, политической) и национальной (гражданской, этнической) идентичностей в условиях советской идеологической политики.

Ключевые слова: национальная идентичность, идеология, агитация, пропаганда, языковой дискурс.

Kaganov Yu.O. National identity and Soviet ideology: the problems of theoretical conceptualization

The article is devoted to theoretical and historiographic analysis of phenomena of national identity and Soviet ideology. Problem of the influence of Soviet ideology on the processes of formation of Ukrainian national identity in the second half of XX century and perspective ways to study it are posited. The attention to the ratio of official (Soviet, political) and national (civil, ethnic) identities in the Soviet ideological politics.

Keywords: national identity, ideology, agitation, propaganda, language discourse.

УДК: 930.2(477)

Т. В. Винарчук

РЕГІОН, ПРИКОРДОННЯ, ФРОНТИР ЯК КОНЦЕПТИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В українській та зарубіжній історіографії набуває поширення напрямок наукового аналізу так званих фронтирів, або порубіжних територій, який бере витоки в історіографії США. В результаті наукових пошуків та теоретичного переосмислення вчені не тільки модернізували цю теорію, а також об'єднали відхід від лінійного розуміння фронтиру. Релігійні, культурні, ментальні, національні та інші типи фронтирів можуть формуватися не обов'язково вздовж державного кордону. Для їх означення можна використовувати такі терміни, як фронтірні зони, внутрішні фронтіри, зони розламу.

Ключові слова: регіон, історична регіоналістика, прикордоння, фронтір, компаративістика, державотворення.

В останні роки перелік питань, що активно обговорюються в ЗМІ, доповнили проблеми національної єдності та консолідації українського суспільства, з якими тісно пов'язують тенденції посилення регіоналізації. Не можливо не помітити що, такі слова, як регіон, регіоналізм викликають потужні емоції, при чому у прихильників різних політичних сил діаметрально протилежного характеру: від захоплення до тривоги, одні вбачають в регіоналізації панацею від усіх бід, а інші – розпад держави. Проте, надмірні емоції в розгляді цих явищ не лише надають їм негативного забарвлення, а, найголовніше, не дозволяють зважено визначити позитивні та негативні наслідки від поглиблення